
Základní vojenská služba po roce 1968 jako nástroj výchovy k občanství: indoktrinace a ideologizace v narativní reflexi¹

Compulsory military service after 1968 as citizenship education: indoctrination and ideology in narrative reflection

Jiří Hlaváček

Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., Vlašská 355/9, 118 00 Praha
Email: hlavacek@usd.cas.cz

DOI: <https://doi.org/10.7160/KS.2021.170206>

Abstract

The aim of this study is to analyse the narratives of conscripts focused on the relationship between the army and ruling ideology between 1968 and 2004. The first part is devoted to the reflection of various forms of interaction between the army and ideology at the level of official and public discourse. The second part is focused on the mapping of specific forms and narratives related to the phenomenon of compulsory military service, including the question of its importance for conscripts. The main sources of analysis are narrative and semi-structured oral history interviews with 100 conscripts, who had experience with compulsory military service between 1968 and 2004.

Keywords

army, society, ideology, oral history, interview, military, socialism, democracy

Klíčová slova

armáda, společnost, ideologie, orální historie, rozhovor, armáda, socialismus, demokracie

Úvod

Primárním účelem armády je boj, a to bez ohledu na povahu vládnoucího režimu, který je aktuálně u moci. V čem se však jednotlivé typy společenského uspořádání ve vztahu k nasazení ozbrojených sil liší, jsou zdroje, z nichž armáda jako instituce historicky čerpá svou legitimitu. Nový způsob válčení, stejně jako délka a rozměr válečných konfliktů během 19. a 20. století, si postupně vyžádaly potřebu rozvíjet nejen bojové, ale i ideové a morálně volní kvality vojáků (tj. dát jejich počínání vyšší smysl).² Nizozemský sociolog Jacques van Doorn v polovině 70. let minulého století v jedné ze svých publikací věnované

¹ Tato studie je výstupem projektu č. 410/19-19311S *Armáda jako nástroj socializace: reflexe fenoménu základní vojenské služby v českých zemích (1968–2004)* podpořeného Grantovou agenturou České republiky.

² KOLDINSKÁ, Marie; ŠEDIVÝ, Ivan. *Válka a armáda v českých dějinách. Sociohistorické črty*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2008, s. 134.

civilně-militárním vztahům konstatoval, že zatímco masové armády totalitního typu se opírají zpravidla o politickou ideologii s internacionálním přesahem, demokratické ozbrojené síly tradičně vycházejí spíše z nacionalistických pohnutek.³ Součástí snah o vybudování efektivní branecké armády se tak zejména od počátku 20. století stalo intenzivní ideologické působení, tj. proces indoktrinace a vytváření pozitivního vztahu branců k vládnoucí moci a státnímu zřízení během absolvování povinné základní vojenské služby (ZVS).

Patriotismus či nacionalismus představoval ve většině případů prvotní a nejsilnější impuls, na jehož základě měli být občané podléhající branné povinnosti v průběhu posledního staletí mobilizováni k boji. Politický entuziasmus však neměl představovat efektivní náhradu disciplíny, ale měl být spíše jejím užitečným doplňkem. Důkazem může být idea politické národní armády z období Francouzské revoluce, která se odvolávala na představu politického vojáka, formovaného a motivovaného uvědomělým vyznáváním komunistických idejí. Současně je však třeba mít na paměti, že politicky uvědomělá armáda byla od počátku moderních dějin vždy spíše jen ideálem než dlouhodobě udržitelným faktem a samotné aktivní zapojení do boje bylo zpravidla následně zapříčiněno zcela jinými faktory.⁴

Rusko v tomto ohledu dodnes považuje institut ZVS za významný nástroj k posílení vlastenectví a utváření pozitivního vztahu veřejnosti k armádě, což potvrzují i výsledky evropských průzkumů veřejného mínění z posledních let.⁵ Za typický příklad armády budované na občanském principu pak lze považovat německý Bundeswehr, který zavedl povinnou vojenskou službu v roce 1956 a k jejímu zrušení přistoupil teprve v roce 2011. Spolková republika Německo se v polovině 50. let vydala cestou intelektuální, politické a morální reformy armády, jejímž cílem byl „myslící voják – občan v uniformě“ sám sebou i společností považovaný za příslušníka svobodného národa stojícího na straně svobody. Prostřednictvím ZVS byl armádní kolos pod permanentním dozorem společnosti, což mělo zabránit tomu, aby se opakovala situace z 20. a 30. let minulého století (výmarská republika,

³ DOORN, Jacques van. *The Soldier and Social Change*. Londýn, Sage 1975, s. 98.

⁴ KILIAS, Jaroslav. Válka, armáda, stát a národ. Byrokracie, disciplína a nacionalismus. In: *Historická sociologie*, č. 1 (2009), s. 54.

⁵ Více než 60 % Rusů v roce 2017 podporovalo stávající roční ZVS a projevilo ochotu bojovat za národní zájmy, ve Spojených státech to byla necelá polovina obyvatel a ve státech západní Evropy, kde již byla ve většině případů ZVS definitivně zrušena, dokonce méně než třetina. Vyššího výsledku dosáhlo v obdobném průzkumu v roce 2015 pouze Finsko (74 %), což lze přičíst historicky nepřerušené tradici branné povinnosti a současně bohatým zkušenostem s obranou vlastního území v prvních desetiletích existence samostatného finského státu. Viz BARNOLLAR, Gil. The Best or Worst of Both Worlds? Russia's Mixed Military Manpower System. In: CONLEY, Heather et al. *The Diversity of Russia's Military Power: Five perspectives* (Research Report). Washington D. C., Center for Strategic and International Studies 2020, s. 21–22.

třetí říše), kdy se z armády stal *de facto* „stát ve státě“.⁶ Současný trend profesionálních ozbrojených sil, pokud jde o vztah k vlastenectví, je však spíše opačný a potvrzuje, že od konce studené války se globalizovaný svět (až na několik výjimek v podobě autoritativních režimů) zásadním způsobem proměnil. Vzhledem ke globalizaci, transnacionalizaci a internacionalizaci již vojenská služba nespočívá primárně v patriotismu a povinnosti vůči národu, ale vychází spíše z určitého druhu humanitárního kosmopolitismu, který národním zájmům neodporuje, ale přesahuje je. Nutným předpokladem pro uplatnění této nové vize v kontextu profesionálních armád je pak schopnost sebereflexe a porozumění vojenské kultuře „druhých“.⁷

Pro studenoválečný svět od konce 40. let do počátku 90. let minulého století nicméně Doornova teorie nepochybně zůstává v platnosti a v případě československé armády po roce 1948 lze dokonce hovořit o specifickém legitimizačním mixu, který v sobě (pod vlivem politické diskontinuity 20. století) kombinuje národovecké tradice prvorepublikové armády s marxisticko-leninskými principy sovětského totalitárního systému. V československé armádě byla totiž již od jejího počátku (v důsledku první světové války) pevně zakořeněna myšlenka státní a národní existence, která byla po francouzském vzoru úzce navázána právě na koncept obrany vlasti. Nastupující komunistické garnituře po vítězném únoru tedy stačilo tento po tři dekády umně budovaný patriotismus pouze převzít a zasadit do marxisticko-leninského rámce.⁸ Místo původního Masarykova hesla „odrakouštění“ armády dosadili komunisté „politickou očistu“ a konformní osvětu nahradili politickou indoktrinací. V důsledku těchto změn byl francouzský vzor po roce 1948 postupně definitivně nahrazen tím sovětským.⁹

⁶ LONGHURST, Kerry. Bezpečnostní kultura a branná povinnost v Německu. In: *Mezinárodní vztahy*, č. 3 (1998), s. 31–32.

⁷ ECHTERNKAMP, Jörg; MACK, Hans-Hubertus (eds.). *Dějiny bez hranic? Evropské dimenze vojenských dějin od 19. století po dnešek*. Praha, Academia 2019, s. 13–16.

⁸ Podle marxismu-leninismu je armáda ozbrojenou organizací státu na ochranu zájmů určité třídy, přičemž po provedení socialistické revoluce vytvářejí dělníci a rolníci armádu nového typu – třídní armádu. Viz KOLDINSKÁ, Marie; ŠEDIVÝ, Ivan. *Válka a armáda v českých dějinách*, s. 172.

⁹ Vnímání armády jako záležitosti politického režimu, důraz na její výchovnou úlohu i silná vazba na francouzský vzor významně usnadnily infiltraci a ovládnutí československé armády komunisty po roce 1945. Viz KRÍŽ, Zdeněk. *Civilní řízení a demokratická kontrola armády v České republice. Peripetie transformace vojensko-civilních vztahů po roce 1989*. Brno, Masarykova univerzita v Brně 2004, s. 51.

Ideologický rozměr povinné vojenské služby v letech 1968–1989

Chceme-li plně pochopit ideologický rozměr ZVS jako prostředku záměrné socializace – tj. výchovy k (socialistickému) občanství v období normalizace –, nesmíme opominout předcházející společenský vývoj 50. let, který byl ukotven v diskurzech „budování socialismu“ a utváření „nového socialistického člověka“.¹⁰ Charakteristickým rysem československé poválečné éry byl všudypřítomný tlak na militarizaci společnosti. Důraz měl být kladen na moderní racionalizaci, mobilizaci a disciplinaci, přičemž bojovní slovník komunistického hnutí často odkazoval právě ke světu vojenské morálky. Komunistická strana Československa (KSČ) a její členové měli proto v souladu s Leninovým učením hledat inspiraci v armádě.¹¹ Není proto překvapivé, že propagace armády představovala od konce 40. do konce 60. let jeden z hlavních pilířů ideologické propagandy. Typickým dobovým obrazem se stal obyčejný voják (vojín, málokdy důstojník) se zbraní v pohotovostní poloze, který byl zobrazován často ve společnosti sovětského vojáka nebo v typické kombinaci s dělníkem a rolníkem.¹²

ČSLA měla být garantem nových společenských pořádků a KSČ se v tomto ohledu mohla opřít nejen o vysoké procento straníků (tj. politicky spolehlivých jedinců) v řadách vojáků z povolání, ale také o vlastní politická pracoviště (od roku 1950 v čele s Hlavní politickou správou) na různých úrovních armádního organismu, která měla dohlížet na politickou osvětu důstojnického sboru, vojáků základní služby i občanských zaměstnanců armády.¹³ Po celou dobu komunistického panství v Československu tak v armádě existovala vedle služební linie také linie politická, která vytvářela jakousi paralelní mocenskou strukturu,

¹⁰ Viz NEČASOVÁ, Denisa. *Nový socialistický člověk. Československo 1948–1956*. Brno, Host 2018.

¹¹ Komunistické strany byly na počátku studené války popisovány jako „bojové štáby úderné brigády dělnického hnutí složené z obětavých a nadšených vojáků“. Viz KAŠKA, Václav. *Neukáznění a neangažovaní. Disciplinace členů Komunistické strany Československa v letech 1948–1952*. Praha, Conditio humana – Ústav pro studium totalitních režimů 2014, s. 47–48.

¹² KABÁT, Jindřich. *Psychologie komunismu*. Praha, Práh 2011, s. 303.

¹³ V roce 1968 bylo mezi vojáky z povolání přes 76 % straníků, poté následoval krátkodobý pokles, ale v polovině 70. let to bylo již opět 75 % a na podzim 1989 bylo v KSČ organizováno dokonce 82 % důstojnického sboru (a v praporčickém sboru to bylo „jen“ necelých 35 %). Viz TOMEK, Prokop. *Československá armáda v čase sametové revoluce. Proměny ozbrojených sil na přelomu osmdesátých a devadesátých let*. Cheb, Svět křídél 2019, s. 32.

mnohdy nadřazenou vojenským řádům a předpisům.¹⁴ Za ojedinělý pokus zvrátit mocenskou převahu KSČ v armádě lze označit snad jen demokratizační proces v období pražského jara, kdy část důstojníků otevřeně kritizovala politický aparát v armádě, ale následující okupace Československa vojsky Varšavské smlouvy v čele se sovětskou armádou jakékoliv snahy o narovnání mocenských poměrů na další dvě desetiletí ukončila.

Poměry v armádě v 70. letech byly (obdobně jako ve zbytku společnosti) poznamenány nástupem tzv. normalizace. Utužení komunistického režimu v Československu šlo paradoxně ruku v ruce s celkovým uvolněním mezinárodního napětí (politika détente) v období studené války. Konsolidovaná lidová armáda se tak po stranických prověrkách na začátku 70. let opětovně stává oddaným politickým nástrojem, jehož cílem je demonstrovat loajalitu vůči vládnoucí moci (resp. KSČ a Sovětskému svazu).¹⁵ Velitelé sice formálně stále velí, ale je to především komunistická strana (resp. politický aparát), která po následující dvě dekády rozhoduje o podstatných záležitostech armády, což se zřetelně odráží také v rovině tehdejšího oficiálního diskurzu: „Československá lidová armáda je rozhodující složkou ozbrojených sil ČSSR určená k obraně socialistické vlasti a společně se Sovětskou armádou a ostatními armádami Varšavské smlouvy k obraně západních hranic socialistického společenství. (...) Základním principem výstavby a organizační činnosti ČSLA je vedoucí úloha KSČ. Strana je základem její politické pevnosti, vysoké bojeschopnosti a zárukou toho, že armáda se ctí splnit svoje vlastenecké a internacionální poslání.“¹⁶

Mladý muž, jemuž se nepodařilo po roce 1968 vyhnout odvodu, tak byl v podmínkách relativní izolace armádního prostředí během ZVS dlouhodobě (po dobu dvou let, výjimečně pěti měsíců nebo jednoho roku v případě vysokoškoláků), nepřetržitě a jednotně vystavován ideovému a pedagogickému působení důstojnického sboru, jenž tak dostal jedinečnou příležitost vytvořit z něj uvědomělého socialistického občana, obránce vlasti.¹⁷ Vojenská služba tak měla představovat důležitou etapu socializace, během níž se mladý člověk stává

¹⁴ Výsadní postavení KSČ v armádě bylo včleněno přímo do stanov komunistické strany a stranické organizace měly svou každodenní činnost zajišťovat plnění politiky strany v ozbrojených silách. Viz *Stanovy Komunistické strany Československa*. Praha, Ústřední výbor KSČ, 1966, kap. IX, čl. 71–72.

¹⁵ Do konce roku 1973 bylo v rámci stranických čistek vyloučeno nebo vyškrtáno z KSČ přes 7 000 vojáků z povolání. Viz *Zásady třídně politického zpevnění velitelského sboru ozbrojených sil ČSSR ze dne 29. 3. 1974*, Národní archiv, fond Předsednictvo ÚV KSČ, sv. 112, aj. 114, bod 15.

¹⁶ SVOBODA, Oldřich a kol. *Stručný slovník vojenství*. Praha, Naše vojsko 1984, s. 60.

¹⁷ SKALKA, Jaromír. Sebeuvědomování socialistické vojenské pedagogiky. In: *Pedagogika*, č. 5 (1969), s. 735.

členem třídně politické ozbrojené organizace socialistické společnosti – vojákem ČSLA –, dotváří se řada jeho osobnostních kvalit, čímž dochází k jeho politickému dozrávání.¹⁸

Zatímco západní státy v této době (zejména po neúspěšném americkém vojenském angažmá ve Vietnamu) stále častěji uvažují o nahrazení branecké armády poloprofesionálními či plně profesionálními ozbrojenými silami, státy Varšavské smlouvy naopak své indoktrinační praktiky dále zintenzivňují.¹⁹ V rámci boje s nepřátelskou ideologií jsou pak soustavně administrativně potlačovány všechny projevy nemarxistického myšlení, zvláště náboženství (včetně pronásledování věřících). Právě s ohledem na výchovně-vzdělávací a formativní funkci armády se většina předlistopadových vojenských normativů neomezuje pouze na definici všeobecných práv a povinností vojáků, ale pozornost věnuje také jejich ideálně-typickým charakterovým vlastnostem: „*Voják ozbrojených sil ČSSR je obráncem své vlasti. (...) Je osobně odpovědný za obranu své vlasti; povinen důsledně a neochvějně zachovávat československé zákony a vojenskou přísahu. Být ukázněný, čestný, pravdomluvný, smělý. Nešetřit svých sil ani života při plnění vojenských povinností. Bez odmluvy se podřizovat velitelům/náčelníkům a bránit je v boji.*“²⁰

Zvláštní pozornost byla v tomto ohledu věnována kádrovým profilům branců, a to dokonce ještě před jejich samotným nástupem k výkonu ZVS. Kádrové materiály, které byly průběžně vypracovávány bezpečnostními a stranickými orgány, měly v ideálním případě reflektovat politický a morální profil branců, jejich zájmy, schopnosti a sklony využitelné v ozbrojených silách, ale i další důležité skutečnosti (včetně rodinných poměrů) a tělesný, zdravotní a duševní stav.²¹ Na základě těchto podkladů – které však v praxi (s ohledem na časovou i personální náročnost jejich podrobného vypracování) trpěly pro komunistický režim typickým schematismem a málokdy zahrnovaly skutečně relevantní a komplexní informace – měli být branci zařazováni do funkcí a k jednotlivým útvarům. K přednostně doplňovaným útvarům ČSLA, včetně útvarů zvláštní důležitosti (zahrnující např. Pohraniční stráž a útvary vojska Ministerstva vnitra), tak např. nebylo možné zařazovat brance, u nichž byly zjištěny

¹⁸ STRUHOVSKÝ, Václav. Hlavní činitelé utváření vztahu vojáků k vojenské službě. In: *Historie a vojenství*, č. 4 (1985), s. 87.

¹⁹ Příčinou západních diskusí byl zejména nový komplikovanější způsob válčení a také stále častější uplatňování globálních národních zájmů, které ztěžovalo mobilizaci občanů k aktivní účasti na vojenských akcích daleko od vlastních hranic. Viz KOLDINSKÁ, Marie; ŠEDIVÝ, Ivan. *Válka a armáda v českých dějinách*, s. 185–186.

²⁰ VALEŠ, Jan; VESELÝ, Mirko. *Základní řády. Řád vnitřní služby ozbrojených sil ČSSR*. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1980, s. 16.

²¹ *Směrnice pro hodnocení branců a vojáků v záloze a pro jejich zařazování k útvarům ozbrojených sil*. Vojenský ústřední archiv – Vojenský historický archiv, f. Nařízení náčelníka generálního štábu, č. 04, 31. 3. 1981, s. 4.

státobezpečnostní závady (protistátní činnost), podezření na trestnou činnost, evidence mezi kriminálně závadovými osobami, pokus(y) o útěk do ciziny nebo návštěvu zahraničí bez povolení příslušných úřadů, udržování osobního nebo písemného styku s cizinci z kapitalistických států. Překážku pro výkon služby představovali také rodiče a blízcí příbuzní, kteří emigrovali v letech 1968–1969 nebo se podíleli na reakční politice, popř. byli sledováni Státní nebo Veřejnou bezpečností. A konečně, u těchto útvarů také nesměli sloužit branci žijící v silně náboženských rodinách nebo tzv. náboženští fanatici (členové náboženských sekt apod.).²²

Demokratizační proces po roce 1989 v rovině (ne)nucené indoktrinace

Po roce 1989 se československá, posléze česká armáda pokusila v rovině ideového působení navázat na prvorepublikové tradice, které zdůrazňovaly demokratický princip fungování ozbrojených sil a jejich apolitičnost. Cílem těchto snah mělo být mimo jiné také posílení národní identity a utváření společných hodnot u vojáků základní služby. Úkolem byla pověřena nejprve Správa výchovy a kultury Federálního ministerstva národní obrany, která v lednu 1990 nahradila dosavadní politický aparát, od roku 1993 se pak tato problematika stala součástí agendy Správy sociálního řízení Ministerstva obrany České republiky. Ani nově budovaná armáda na počátku 90. let v období celospolečenských změn tedy nerezignovala na péči o morální a volní kvality vojáků základní služby, spíše naopak. Upřednostňován měl být smysl pro povinnost, odpovědnost, čestnost, vytrvalost, houževnatost, kamarádství a tělesná zdatnost. Tehdejší vojenští didaktici nicméně jedním dechem dodávali, že výchovně-vzdělávací funkci armády nelze oddělit od působení civilních institucí. Armáda tak měla v tomto ohledu pouze navázat na výchovné působení rodiny, školy, zájmových organizací i dalších formálních a neformálních skupin, případně občanských iniciativ.²³

Bezprostředně po vzniku Armády České republiky (AČR) v roce 1993 byla u vybraných útvarů též experimentálně zaváděna obdoba občanské nauky pod názvem vojensko-občanská příprava, která měla do určité míry substituovat předlistopadové politické

²² Tamtéž, s. 6–7.

²³ CVRČEK, Jaromír. *Vzájemné vztahy společnosti a armády (teoreticko-empirická studie)*. Praha, Správa sociálního řízení FMO 1992, s. 46–47.

školení mužstva, tentokrát však již v demokratickém gardu.²⁴ Podle autorů tohoto ambiciózního projektu, mezi něž patřila řada rehabilitovaných vojáků (tzv. osmašedesátníků), mělo být hlavním smyslem přípravy ovlivňování vědomí a jednání vojáků v základní službě. Jejich ztotožnění s principem občanů ve zbrani (přijetí odpovědnosti za obranu vlasti a národních zájmů); utváření postojů v souladu s vojenskými hodnotami a tradicemi (ideálem byl sebevědomý, statečný, ctnostný a důstojný voják-občan-demokrat) a v neposlední řadě kultivování lidského faktoru v armádě.²⁵ K plošné realizaci této iniciativy nicméně nakonec nikdy nedošlo, což potvrzují rovněž příručky pro brance z pozdějších let, které formou odpovědí na často kladené otázky řeší již pouze praktické aspekty ZVS a na jakékoliv snahy o aktivní výchovné působení v občanské rovině rezignují.²⁶ Od roku 1995 úlohu každodenní péče o lidský faktor v armádě převzala tzv. humanitní služba, jejíž personál tvořili psychologové, sociální pracovníci, duchovní a vybraní právníci.²⁷ Na konci milénia se nicméně jedinou alternativní formou k výchovně-vzdělávací funkci armády stala Duchovní služba AČR, mezi jejíž úkoly patří mimo jiné také podpora vojáků při řešení osobních krizí, rozvoj a prohlubování demokratických tradic a vytváření podmínek pro naplňování ústavou zaručených lidských práv.²⁸

Myšlenka nepřímého pozitivního ideového působení na mladou generaci mužů prostřednictvím institutu povinné služby v armádě nicméně zůstává přinejmenším v rovině oficiálního diskurzu nadále živá a stává se jeho imanentní součástí až do jejího zrušení, což dosvědčují také výsledky armádních dotazníkových šetření z druhé poloviny 90. let a bezprostředně před koncem milénia. Podle jejich závěrů výkon ZVS nepůsobí pozitivně jen na vztah branců k instituci armády, ale také na některé vyšší, celospolečenské hodnoty (např. hrdost na občanskou příslušnost a obětavý vztah k vlasti a národu) a rovněž dochází k posilování hodnot mezilidského porozumění, vzájemné pomoci a národnostní tolerance. Tento účinek se však podle autora závěrečné zprávy z výzkumu Jiřího Hendrycha výrazně projevuje teprve až s časovým odstupem – v době, kdy se bývalí vojáci plně adaptují na

²⁴ O povaze chystané vojensko-občanské přípravy si lze udělat komplexní představu z vybraných ročníků (1993–1994) sešitů *Dialog*, které v 90. letech vydávala Správa sociálního MO ČR. Jednotlivé sešity byly zamýšleny jako tematická skripta pro výuku, včetně časové dotace.

²⁵ Tematika vojensko-občanské přípravy pro povolance. In: *Dialog*, č. 1 (1993), s. 20–21.

²⁶ Tj. specifikum, vojenského prostředí, základní práva a povinnosti vojáků základní služby, znění vojenské přísahy, riziko šikany, zásady bezpečného sexu, důležitá telefonní čísla apod. Srv. např. MAJER, Petr. *Vojna do kapsy*. Praha, Ministerstvo obrany ČR – AVIS 1999.

²⁷ LAŠTAVKOVÁ, Jitka; BRNULA, Peter. Sociální práce v armádě – možnosti a výzvy v českém prostoru. In: *Vojenské rozhledy* č. 1 (2017), s. 44.

²⁸ Duchovní služba v AČR. Ministerstvo obrany ČR. [online] [2021-10-10]. <https://www.mocr.army.cz/informacni-servis/zpravodajstvi/duchovni-sluzba-v-acr-64633>.

civilní život a pracovní zařazení.²⁹ Závěry longitudinálního výzkumu nicméně působí značně rozporuplně, protože jak Hendrych sám o několik stran dále konstatuje, při porovnání výsledků šetření hodnotové orientace branců s kontrolním vzorkem „nevojáků“ v téže věkové kohortě lze v dlouhodobém horizontu nalézt jen zanedbatelné diference.³⁰ Rekonfigurace hodnot tak může být zapříčiněna zcela jinými kolektivně sdílenými faktory v období dospívání, než je povinné absolvování ZVS.

Pamětnická reflexe vojáků základní služby v orálně-historických rozhovorech

V rovině indoktrinace existoval mezi oficiálním (řády, předpisy apod.) a zkušenostním diskurzem (aktérská reflexe) evidentní rozpor, pokud jde o očekávání pamětníků a následnou realitu, a to bez ohledu na konkrétní časové období v rozmezí let 1968–2004. V tomto textu vycházíme z (re)konstruovaných narativů, které napříč orálně-historickými polostrukturovanými rozhovory se 100 absolventů povinné vojenské služby nějakým způsobem reflektují problematiku vlastenectví, občanství a vztahu ke státu či k ideologii. Tyto rozhovory byly pořízeny v rámci grantového projektu, na jehož řešení se v letech 2019–2021 podílely dva ústavy Akademie věd České republiky (Ústav pro soudobé dějiny a Etnologický ústav). Všechny rozhovory byly uskutečněny v souladu se zavedenými metodologickými a etickými standardy metody orální historie, která si klade za cíl prohloubit poznání minulosti prostřednictvím analýzy a interpretace vzpomínek pamětníků a pamětnic.³¹ Respondenti (výhradně muži) byli vybíráni na základě kombinace otevřené výzvy, cíleného výběru a náhodného vzorkování takovým způsobem, aby pokud možno rovnoměrně pokryli nejen časový záběr celého výzkumu napříč jednotlivými dekádami (tj. rozmezí let 1968–2004), ale i různé druhy vojsk tehdejší československé/české armády (pozemní vojsko, letectvo, protivzdušná obrana státu), včetně běžných, specializovaných i elitních typů konkrétních vojenských útvarů. Do výzkumného vzorku bylo také cíleně zahrnuto několik současných příslušníků Aktivních záloh AČR a vojenských reenactorů (tj. členů různých zájmových uskupení – typicky klubů vojenské historie –, která se ve svém volném čase věnují zpřítomňování historických bitev či každodenního života vojáků v různých historických obdobích). Zvolený způsob vzorkování pak mimo jiné nabízí také reflexi zkoumaného

²⁹ HENDRYCH, Jiří. *Voják v míru*. Praha, Ministerstvo obrany ČR – AVIS 1998, s. 55–56.

³⁰ Tamtéž, s. 59.

³¹ Viz ABRAMS, Lynn. *Oral History Theory*. New York, Routledge 2010.

fenoménu napříč různými profesními a sociálními skupinami. Posledním významným kritériem vzorkování pak bylo dosažené vzdělání pamětníků v době odvodu, od něhož se až do roku 1989 odvíjela délka povinné vojny (rok či dva).³²

Než přistoupím k samotné interpretaci rozhovorů, je nutné uvést několik důležitých analytických poznatků. Za prvé, všechny narativy vztahující se k tomuto tématu s ohledem na svou četnost naznačují, že indoktrinační nebo ideologickou funkci ZVS je možné v kontextu připisovaných významů (na rozdíl od roviny socializace a disciplinace) v aktérské zkušenosti považovat za naprosto marginální. Za druhé, část výzkumného vzorku zahrnující pozdější vojáky z povolání, příslušníky aktivních záloh nebo příznivce reenactmentu tvoří specifickou skupinu, jejíž vztah k pojmům jako vlast, stát nebo národ lze obecně hodnotit jako pozitivní (v některých případech až nekritický), jakkoliv je těžké odlišit, nakolik zde reálně sehrává roli celkové osobnostní naladění jedince, jeho zkušenost se ZVS nebo případné pozdější angažmá v armádě či zapojení do různých militárních aktivit. Za třetí, u pamětníků, kteří získali vysokoškolské vzdělání (lhostejno zda před ZVS nebo po jejím absolvování), můžeme identifikovat převažující sklon bagatelizovat jakékoliv snahy o výchovně-vzdělávací působení armády v ideologické rovině. Za čtvrté, krátkodobé pozitivní konotace v rovině očekávání lze vysledovat u respondentů, kteří absolvovali ZVS v rozmezí let 1990–1993, což lze přičíst na vrub dobovým referenčním rámcům (proces konstituování nové občanské společnosti v podmínkách liberální demokracie). A konečně, s ohledem na výše uvedené vycházím v následující části nikoliv z reprezentativních, ale naopak převážně z okrajových pamětnických narativů, jejichž smyslem je ilustrovat různorodé vnímání politicko-ideologického působení ve vojenském prostředí.

Patriotismus a vztah k národu

Interpretačně obtížně uchopitelné, až téměř fluidní téma představuje v rozhovorech zejména otázka vztahu mezi institutem povinné vojenské služby a vlastenectvím chápaným v rovině budování pozitivního vztahu k vlasti jakožto geografickému prostoru a současně souboru společensky žádoucích hodnot. V rámci otevřené otázky tážající se přímo po osobní reflexi významu ZVS byl patriotismus explicitně zmíněn pouze v jednom případě ze sta (navíc se jednalo o respondenta, který se po vojně dobrovolně stal vojákem z povolání a po odchodu do

³² Pro podrobnější informace k teoreticko-metodologickému ukotvení výzkumu viz HLAVÁČEK, Jiří. *Vojna stejná, a přece jiná. Narativní (re)konstrukce základní vojenské služby po roce 1968 v multigenerační perspektivě*. In: *Národopisný věstník*, č. 2 (2020), s. 5–26.

civilu příslušníkem aktivních záloh). V kontextu jejího případného znovuzavedení patřilo toto téma sice již mezi častější, nicméně stále se objevuje pouze u necelé desetiny pamětníků.

Typickým příkladem může být vojenská přísaha, která – jakkoliv se jedná o deklarativní akt par excellence – pro drtivou většinu respondentů retrospektivně nepředstavovala nijak ideově signifikantní závazek (byla dalece vzdálena původnímu významu veřejného stvrzení věrnosti a statečného chování, které bylo v armádě uplatňováno již v době římských legií). Její vykonání bylo chápáno převážně čistě pragmaticky v intenci nutného předpokladu pro to, aby se pamětníci po několika týdnech fyzického a psychického strádání znovu mohli, byť jen na krátkou chvíli, setkat se svými blízkými a opustit prostor kasáren.³³ Za výjimku potvrzující pravidlo lze považovat jediného narátora, nynějšího aktivního reenactora, který absolvoval ZVS v druhé polovině 90. let u útvaru protivzdušné obrany. Jeho narativ se svým pozitivním zabarvením vymyká všem ostatním, současně však také v poslední větě odráží převažující sdílenou reflexi napříč výzkumným vzorkem: „*Já jsem to [přísahu] bral vážně, pro mě to byl opravdu akt cti. A byla zima, my jsme to nacvičovali neustále dokolečka jak pitomci. Myslím si, že jsme to měli i hezký. A musím říct, že opravdu i ten poslední blb, i takovej ten nejvíc tupej kluk, kterej na útvaru byl, tak to bral s nějakou hrdostí. Nebylo tam, že by někdo dělal posměšky nebo ponižoval ten akt. (...) Všichni jsme se těšili na rodiče a holky, co tam přijedou.*“³⁴

Vlastenecký étos je ve spojitosti s válkou do pamětnických narativů vnášen jen minimálně a zpravidla teprve ad hoc. Často se stává prostředkem pro vyjádření nespokojenosti aktérů s aktuálním stavem společnosti, v němž jsou individuální hodnoty upřednostňovány před těmi kolektivními. Dochází tak k paradoxní situaci, kdy nárotoři (zejména ti, kteří mají zkušenost se socialistickou armádou), ač v rámci vlastních vzpomínek vliv jakékoliv užitečné indoktrinace během nuceně strávené doby ve vojenském stejnokroji vehementně popírají, ve spojitosti se současnou mladou generací naopak vkládají naděje právě do možného znovuzavedení ZVS (případně do její alternativy v podobě povinné národní služby):³⁵ „*Po těch letech jsem si udělal uvědomění, že v podstatě v tom kolektivu*

³³ Význam vojenské přísahy se tak v případě branců, kteří jsou odvedeni v době míru, významně liší od reflexe vojenských profesionálů, případně branců, kteří rukují do války. Viz HOLMES, Richard. *Obrazy války. Chování člověka v bitvě*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2011, s. 36–37.

³⁴ Rozhovor s M. A. vedl Petr Wohlmuth, 14. 7. 2019. Ústav pro soudobé dějiny, Centrum orální historie, sbírka Rozhovory (dále jen „ÚSD COH, Rozhovory“).

³⁵ „Co je otázka, jestli by neměla být nějaká občanská služba. Povinnost odsloužit něco v rámci státních nebo veřejných úkolů, jo? S tím, že mně by se líbilo, kdyby byla paleta nějak rozprostřená, a ti lidi by dostali fakt dobrý výcvik v nějakém krátkém rozsahu časovém. (...) Třeba ať to má v tom vojenském režimu nebo jde pracovat někam s postiženými, do důchodářku nebo výcvik pro krizové režimy, povodně nebo k hasičům něco

[vojáků ZVS], když by k něčemu došlo a vyřídí si tu šikanu ty jednodušší lidi, tak přece jenom dojde k tomu stmelení a určitýmu principu lásky k tý vlasti. A to si myslím, že dneska ti mladý taky nemají, jsou daleko sobečtější.“³⁶

V ojedinělých případech pak představuje patriotismus pro pamětníky jednu z možných forem legitimizace, jež má ospravedlnit službu v armádě před rokem 1989 z ideologického hlediska.³⁷ Podobné narativy nasvědčují, že kolektivně sdílené předpoklady o ZVS jakožto prostředku občanské a vlastenecké výchovy jsou v oficiálním a veřejném diskurzu natolik silně zakořeněny, že s odstupem času dokážou upozadit i zcela protichůdné individuální aktérské zkušenosti.³⁸ Někteří narátoři tak od současné či budoucí armády očekávají něco, co jim tehdejší armáda podle jejich názoru v minulosti měla poskytnout, ale nedokázala to, protože systém ZVS nebyl nastaven správně (ať už jde o formu, délku či konkrétní obsah povinné vojny).³⁹

Politické školení mužstva a jeho (chybějící) alternativa

Základní prostředek přímé indoktrinace a ideologizace vojáků základní služby před rokem 1989 představovalo politické školení mužstva (PŠM), jehož prováděním byli pověřeni osvětoví političtí pracovníci (politrucci), instruktoři Svazu socialistické mládeže, řadoví vojáci z povolání a v některých případech dokonce i vojáci druhého ročníku z řad absolventů (vysokoškoláků). Dobové řády stanovovaly rozsah PŠM v délce čtyř hodin jednou týdně, a to vždy na začátku denního zaměstnání vojáků ve formě přednášky, samostudia, besedy nebo semináře. Oficiálně mělo být cílem politického školení: „...vyzbrojit vojáky v základní službě základy vědeckého světového názoru marxismu-leninismu, formovat a upevňovat jejich komunistické přesvědčení, vyhraněný třídní postoj a morálně-politické, bojové a psychologické vlastnosti, upevňovat jejich socialistické vlastenectví a proletářský

takového pro obě pohlaví, aby bylo.“ Viz Rozhovor s J. TE. vedl Petr Wohlmuth, 20. 6. 2020. ÚSD COH, Rozhovory.

³⁶ Rozhovor s V. V. vedl Jiří Hlaváček, 20. 8. 2019. ÚSD COH, Rozhovory.

³⁷ „My jsme tu vojnu nebrali, že bráníme socialismus nebo nějaké takové, my jsme opravdu byli vychovaní v tom, že bráníme vlast, hotovo, tím to končilo.“ Viz Rozhovor s P. G. vedl Jiří Hlaváček, 9. 7. 2019. ÚSD COH, Rozhovory.

³⁸ Poměrně častá byla v tomto ohledu argumentace zahraničím: „Zajímavá je zkušenost, kterou jsem udělal ve Švýcarsku, kdy jsem se bavil s generálním ředitelem jedné nadnárodní firmy a on mi říkal, že tady když jste nebyl v armádě, tak nedostanete slušný zaměstnání, protože o tom člověku je okamžitě jasno, že nemá dobrý poměr ke státu. To je pohled Švýcarů.“ Viz Rozhovor se Z. Z. vedl Jiří Hlaváček, 17. 4. 2019. ÚSD COH, Rozhovory.

³⁹ Typické je to zejména pro současné příslušníky Aktivních záloh AČR nebo stoupence vojenského reenactmentu.

*internacionalismus. Prohlubovat jejich oddanost komunistické straně a lidu, zodpovědnost za obranu své země a světového socialistického společenství, posilovat jejich bdělost, ostražitost a uvědomělou třídní nenávist vůči nepřátelům socialismu.*⁴⁰

Těmto cílům odpovídalo také obsahové zaměření PŠM, které mělo během pravidelného dvouletého cyklu vojáky postupně seznámit nejen s dějinami KSČ a rozdíly mezi dvěma světovými společenskými soustavami (socialismem a kapitalismem), ale také s významem komunistické strany při obraně vlasti a úlohou ČSLA v rámci Varšavské smlouvy. Jednou týdně měla být navíc povinně věnována hodina společnému sledování pořadu *Kompas*, publicistickému a dokumentárnímu cyklu Československé televize účelově určenému k lidově politické, vojenské a branné vlastenecké výchově vojáků. A dvakrát týdně (ve dnech, kdy neprobíhalo PŠM) měla být před začátkem dopoledního zaměstnání uskutečňována politická informace (aktualita) v rozsahu nejméně půl hodiny. Ani tím však politicko-výchovná funkce ČSLA zdaleka nekončila. Významnou součástí ideového působení tvořila také masová politická práce, která měla být realizována převážně v hodinách osobního volna vojáků a zahrnovala schůze, besedy, názorné agitace nebo práci s tiskem, rozhlasem a televizí.⁴¹ Snaha o politickou indoktrinaci tak byla před rokem 1989 v armádě prakticky všudypřítomná.

Negativní postoj respondentů k PŠM, nejčastěji vyjadřovaný ironií či sarkasmem, proto představuje ideální příklad, na němž lze ilustrovat stav, kdy se oficiální diskurzivní model dostává do konfliktu s každodenní žitou zkušeností. Zatímco oficiálně mělo být PŠM pro každého vojáka prioritou (jeho prostřednictvím měla být zvyšována efektivita práce a bojová připravenost, přičemž jeho neuskutečnění bylo dle dobových předpisů dokonce považováno za mimořádnou událost), v praxi tomu bylo přesně naopak. Politická výchova, obdobně jako fenomén socialistického soutěžení, většinu důstojnického sboru (s výjimkou politického aparátu) i vojáků základní služby zdržovala od výcviku a školení se tak zúčastňovali z prosté povinnosti než pro nějaké skutečné ideologické nadšení. Ačkoliv ve výjimečných případech nelze popřít, že u některých jedinců z řad vojáků základní služby mohlo – vzhledem k jejich nízkému věku při nástupu ZVS – PŠM skutečně vést k určité indoktrinaci, většina respondentů jej považovala za zbytečnou ztrátu času, který byl navíc vyplněn (retrospektivně) absurdní propagandou:⁴² *Politický školení mužstva, tam byla*

⁴⁰ NĚMEČEK, Zděnek (ed.) *Základní vojenská příručka*. Praha, Naše vojsko 1986, s. 313.

⁴¹ Tamtéž, s. 312–313.

⁴² „Tenkrát [70. léta] to bylo tak, že jsme si mysleli, že ten [komunistický] režim bude navždycky tady. To je první pohled. Druhé pohled je, že jsme slyšeli o armádách NATO [Severoatlantická aliance], který jsou

desetiminutovka, kde jsi shrnoval nějaký politický události, jako že byl sjezd strany nebo že horníci překročili plán na 120 procent nebo že už proběhly žně a že bude hodně chleba. Takovýchle blbosti. A potom tam politrucci a jejich poskoci mluvili o Varšavské smlouvě, o potřebě mladé generace, která by měla po vojně (...) zůstat u vojska. Dělalí takový náborý nenápadně. (...) Ale my jsme leželi na těch lavicích a poslouchali jsme nebo spali a někdo mluvil, mluvil, mluvil a pak řekli – „konec“.⁴³

Školení nabývalo v narativech různých nových (především však vyloženě neideologických) významů a pro vojáky prvního ročníku v 70. a 80. letech mnohdy představovalo okamžiky vytouženého odpočinku, kdy bylo možné načerpat fyzické a psychické síly potřebné pro zdárné zvládnutí základního výcviku a každodenního střetávání s neoficiálním (mazáckým) řádem. Způsob, jímž se pamětníci vztahovali ke komunistické ideologii a indoktrinačním praktikám v tomto kontextu vykazuje nápadnou paralelu s procesy hypernormalizace a performativní změny, které popsal ruský sociální antropolog Alexej Jurčak pro fungování společnosti v období pozdního socialismu v Sovětském svazu.⁴⁴ Pamětnické narativy současně dokládají, že praxe PŠM se mohla útvarem od útvaru významně lišit. Čas vymezený na indoktrinaci mužstva tak mohl být v některých případech neoficiálně využíván k různým jiným ryze nevojenským činnostem (od hraní karet přes sledování zábavných pořadů až po neformálně vedené rozhovory a diskuze, které mohly – zejména pokud bylo PŠM vedeno vojáky absolventy – dokonce názorově odporovat původnímu ideologickému záměru).

Připočteme-li k tomu skutečnost, že také řada dalších politicko-ideových nařízení byla v praxi na různých úrovních naplňována často jen formálně, zatímco obsahově byla spíše obcházena, a to i samotnými příslušníky z řad důstojnického sboru, vyvstává před námi obraz normalizační armády, jejíž pamětníci komunistickou ideologii retrospektivně vnímají jako

připravený sem vtrhnout, takže jsme se snažili ty naše rodiny chránit. A další věc byla, že jako kluci jsme se snažili tou válkou procat, abysme co nejdřív byli doma. Ta doba prostě byla taková a ta ideologie docela dobře propracovaná, takže jste těm věcem a zprávám věřil, protože bylo těžký najít oponenta, (...) kterej by vysvětlil, že tak to není.“ Viz Rozhovor s J. TER. vedl Petr Drož, 7. 8. 2019. ÚSD COH, Rozhovory.

⁴³ Rozhovor s M. V. vedl Jiří Hlaváček, 5. 4. 2019. ÚSD COH, Rozhovory.

⁴⁴ Jurčak přichází s tezí, že normalizované a neměnné diskurzivní struktury od poloviny 50. do poloviny 80. let postupně znehybněly a beze změny začaly být opakovány v různých kontextech, což se projevilo nejen na úrovni textů, ale také ve vizuálním diskurzu ideologie (plakáty, filmy, pomníky, architektura), v rituálním diskurzu (schůze, rezoluce, institucionální praxe, slavnosti) a v množství centralizovaných „formálních struktur“ každodenní praxe (školní osnovy, ceny zboží, uspořádání městského prostoru a času apod.). Tato opakování se nakonec stala sama o sobě konečným účelem a konstativní významy diskurzivních forem postupně zmizely. Tato performativní změna byla centrálním principem, skrze nějž autoritativní diskurz v pozdně socialistickém období fungoval, reprezentoval a organizoval každodenní život. Viz JURČAK, Alexej. *Bylo to na věčné časy, dokud to neskonečilo*. Praha, Karolinum 2018, s. 41–42.

nedílný a neměnný dobový referenční rámec každodenního fungování.⁴⁵ Jeho nerespektování sice mohlo mít pro některé jedince fatální následky (jak ukázaly politické čistky mezi vojáky z povolání po roce 1968), ale současně bylo do určité míry také nutně tolerováno, jak dokládá příklad již zmiňovaného personálního doplňování vojáků u jednotlivých útvarů. Mezi pamětníky tak nalezneme jedince, kteří v průběhu 70. a 80. let absolvovali ZVS u útvarů, které předpokládaly „vysokou ideovou pevnost a politicko-morální uvědomělost“ (raketové vojsko, Pohraniční stráž), a to i přes vlastní nevyhovující kádrový profil (příbuzní v emigraci nebo disentu, nevhodný třídní původ apod.).

Pro celá 90. léta je pak – i přes rychlé zrušení politického aparátu po sametové revoluci – příznačná určitá neformální setrvačnost „starých pořádků“ a současné tápání v podmínkách nového, demokratického režimu ze strany armádního velení, pokud jde o žádoucnost přímého ovlivňování občanských postojů vojáků základní služby: *„V těch 90. letech se armáda snažila, ještě před tou duchovenskou službou farářů, nastavit takzvanou humanitní službu s tou vizí jako pečovat o takový lidství. (...) No, a právě ten plukovník (...) musel odejít po roce 1968 z armády, ale měl nějakou vizi tohle uplatnit, takže on si vyhmátl mě plus další čtyři vysokoškoláky, učitelé (...) s humanitním vzděláním. (...) Takže my jsme byli v pěti lidech v Praze, Českých Budějovicích, Kroměříži, Ostravě, Náměšti a vlastně jsme zjistili, že nikde se nic moc neděje. (...) To bylo rozvrženo na pět týdnů, ve kterých jsme prakticky skoro nic nedělali, jenom jsme si jezdili po služebních cestách, vlastně v té době, kdy všichni z přijímače nastupovali na útvary, tam byli zavřeni, že jo, a zakoušeli tu první srážku s mazáckou vojnou nebo přímo s šikanou, tak my jsme spali v bílých postelích v Praze, jo? [smích] (...) Ono to pak šlo do ztracena. Nevím, co se s tou institucí stalo, vím, že oni se cítili silně ohroženi duchovenskou službou.“⁴⁶*

Zatímco vysoká míra ideologizace armády před rokem 1989 byla narátory vnímána negativně, její odideologizování (resp. absence jakékoliv snahy o výchovu k občanství) je zpětně v některých případech považováno taktéž za chybu (resp. promarněnou příležitost navázat na předcházející historické tradice), což je reflexe typická zejména pro pamětníky, kteří absolvovali ZVS již v demokratických podmínkách.⁴⁷

⁴⁵ Tato reflexe současně tvoří pomyslný svorník mezi narativy pamětníků z řad vojáků základní služby a vzpomínkami vojáků z povolání před rokem 1989. Srv. HLAVÁČEK, Jiří. *Vzestup a pád ČSLA? Vojenská profese v kolektivní paměti důstojnického sboru (1960–1970)*. Praha, Karolinum 2019, s. 57.

⁴⁶ Rozhovor s J. TE. vedl Petr Wohlmuth, 20. 6. 2020. ÚSD COH, Rozhovory.

⁴⁷ „Co se týče té přidané hodnoty [indoktrinace], tak já jsem něco takového trochu očekával. (...) Po tom 90. roce jsem očekával, že bude nějaký návrat někam, že i ta armáda se nějak změní a přiblíží tomu, co tady za první republiky fungovalo. Myslím si, že to je takovej ideál, že v těch 30. letech lidi tady byli s armádou ztotožněný. (...) Ale tomu ideálu se to asi po tom roce 1989 nepřiblížilo, protože ta armáda neměla kde brát.“

Závěrem o postupné generační deideologizaci povinné vojenské služby

Osobní vztah k ideologii nebo politickým preferencím nebyl v rozhovorech pamětníky zpravidla zmiňován, což může být do značné míry způsobeno tematicky úzce vymezeným výzkumem zaměřeným na konkrétní fenomén, jehož součástí nebyla ambice získat ucelené biografie narátorů, včetně jejich politické orientace. Nelze tedy posoudit či komparovat přímý vliv ZVS na utváření jejich tehdejšího či současného světonázoru. V rámci zkoumaného období je však možné z dílčích zmínek vysledovat ve vzpomínkách trend postupné deideologizace povinné vojny na všech úrovních, což lze ilustrovat na již zmiňovaném neúspěšně budovaném patriotismu, který lze považovat (na rozdíl od převážně politického působení v masových armádách totalitních států) za žádoucí výsledek indoktrinace v rámci národních armád. Zdá se, že tím skutečným motivem, který by přiměl pamětníky k boji, tedy není ochrana státní suverenity („rodná vlast“), státních zájmů, společenských hodnot, ba dokonce ani spoluobčanů, ale – vedle již zmiňované mikrosolidarity v rámci jednotky – především prostý fakt, že na území ohroženého státu se nachází jejich rodina, příbuzní, přátelé nebo majetek (komunitní rozměr a osobní zájmy zde nahrazují vyšší ideologické či metafyzické cíle).

U pamětníků, kteří absolvovali ZVS na konci 60. let (s výjimkou přímé zkušenosti s okupací v srpnu 1968) otevřené zmínky o vlastenectví prakticky nenajdeme a podobně je tomu i v případě reflexe 70. let. Příčinu tohoto stavu lze spatřovat jednak v radikální ideologizaci na úrovni oficiálního diskurzu v důsledku normalizace, jejíž dopad na každodenní praxi měl u většiny obyvatelstva za následek postupnou ztrátu důvěry v komunistické ideály (na rozdíl od milieu 50. let), která vyvrcholila na začátku 80. let, ale také v negativních důsledcích „dočasného“ rozmístění sovětských vojsk na československém území po roce 1968.⁴⁸ Na druhou stranu v mnoha narativech absolventů povinné vojny ze 70. let je vlastenecký étos přítomen skrytě v podobě jakéhosi nepsaného a nezpochybnitelného

Myslím si, že všechno je v lidech, a že ten pozůstatek bolševický vojny si bohužel v sobě pořád nese i ta současná armáda. Je to dědictví, kterého se ani po těch třiceti letech úplně nemůžeme zbavit.“ Viz Rozhovor s J. P. vedl Jiří Hlaváček, 25. 6. 2019. ÚSD COH, Rozhovory.

⁴⁸ KABÁT, Jindřich. *Psychologie komunismu*, s. 171.

předpokladu, jehož součástí je nedůvěra k profesionální armádě, což lze částečně připsat i důsledku širší socializace a ideologického působení v období před nástupem k výkonu ZVS.⁴⁹

Následující dekáda se již nesla ve znamení totální deziluze a nihilismu v důsledku mezinárodního vývoje, ale i politické a ekonomické stagnace, pro niž byla typická ztráta jakékoliv víry v principy a cíle socialistické občanské společnosti. V individuálních narativích bychom proto konkrétní zmínky o přímých (výchovných) metodách, jejichž prostřednictvím by armáda reálně (nikoliv pouze oficiálně) a úspěšně podněcovala či posilovala vlastenectví a pozitivní vztah ke státnímu zřízení u vojáků základní služby hledali jen marně. Naopak, aktivně uplatňované nástroje, např. PŠM, měly opačný efekt a u pamětníků vedly spíše k prohlubování jejich individuálního odporu či apatie vůči komunistické ideologii. ČSLA proto bývá v rozhovorech obecně kritizována za svou přílišnou ideologičnost a politizaci, což se projevovalo např. v podobě povinně organizované volební účasti příslušníků vojenských útvarů po celé normalizační období.⁵⁰

Většina „pozitivně“ míněné indoktrinace, připustíme-li možný reálný dopad ZVS v tomto ohledu, by tak musela probíhat kolektivně nepřímou a spíše podprahově, např. v podobě každodenního vztyčování státní vlajky při nástupu, účasti na slavnostních přehlídkách či oslavách, pocitu hrdosti na historické tradice československé armády apod. Podobné vzpomínky se však v rozhovorech prakticky nevyskytují a nenajdeme je ani v rozsáhlé memoárové literatuře věnované (zpravidla humorně laděným) vzpomínkám na vojnu před rokem 1989. Potenciál pro rehabilitaci vlasteneckých myšlenek a ideálů v armádním prostředí podle pamětníků představovala 90. léta. K naplnění těchto ambicí nicméně vlivem nízké adaptability důstojnického sboru a přetrvávajících „socialistických pořádků“ nedošlo a postupné směřování k profesionalizaci armády na konci milénia pohřbilo i veškerá pamětnická očekávání v tomto ohledu. Indoktrinační funkce ZVS v rozhovorech téměř nefiguruje a „domnělé“ vlastenectví lze připisovat spíše vlivu předcházející socializace před nástupem na vojnu, případně jej můžeme chápat jako výsledek skupinového semknutí a vzdoru vůči nucené disciplinaci ze strany nadřízených (ať už v rovině oficiálního, či neoficiálního disciplinačního řádu).

⁴⁹ „Každý chlap od určitého do určitého věku je ve státě pro to, aby ho bránil. Ať už to bylo dřív s kopím či mečem v ruce, nebo dneska se samopalem, ale jako nechat se bránit dneska víceméně hrstkou – promiň, ale bůhví jak vychovanéjch – profesionálů?“ Viz Rozhovor s J. HU vedl Petr Wohlmuth, 15. 7. 2019. ÚSD COH, Rozhovory.

⁵⁰ Rozhovor s P. T. vedl Jiří Hlaváček, 16. 5. 2019. ÚSD COH, Rozhovory.

Seznam použitých zdrojů

- ABRAMS, Lynn. *Oral History Theory*. New York, Routledge 2010. DOI: 10.4324/9780203849033
- BARNDOLLAR, Gil. The Best or Worst of Both Worlds? Russia's Mixed Military Manpower System. In: CONLEY, Heather et al. *The Diversity of Russia's Military Power: Five perspectives* (Research Report). Washington D. C., Center for Strategic and International Studies 2020, s. 17–22.
- CVRČEK, Jaromír. *Vzájemné vztahy společnosti a armády (teoreticko-empirická studie)*. Praha, Správa sociálního řízení FMO 1992.
- DOORN, Jacques van. *The Soldier and Social Change*. London, Sage 1975.
- Duchovní služba v AČR. In: Ministerstvo obrany ČR. [online] [2021-10-10]. <https://www.mocrarmy.cz/informacni-servis/zpravodajstvi/duchovni-sluzba-v-acr-64633>.
- ECHTERNKAMP, Jörg; MACK, Hans-Hubertus (eds.): *Dějiny bez hranic? Evropské dimenze vojenských dějin od 19. století po dnešek*. Praha, Academia 2019.
- HENDRYCH, Jiří. *Voják v míru*. Praha, Ministerstvo obrany ČR – AVIS 1998.
- HLAVÁČEK, Jiří. Vojna stejná, a přece jiná. Narativní (re)konstrukce základní vojenské služby po roce 1968 v multigenerační perspektivě. In: *Národopisný věstník*, č. 2 (2020), s. 5–26.
- HLAVÁČEK, Jiří. Vzestup a pád ČSLA? Vojenská profese v kolektivní paměti důstojnického sboru (1960–1970). Praha, Karolinum 2019.
- HOLMES, Richard. *Obrazy války. Chování člověka v bitvě*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2011.
- JURČAK, Alexej. *Bylo to na věčné časy, dokud to neskončilo*. Praha, Karolinum 2018.
- KABÁT, Jindřich. *Psychologie komunismu*. Praha, Práh 2011.
- KAŠKA, Václav. Neukáznění a neangažovaní. Disciplinace členů Komunistické strany Československa v letech 1948–1952. Praha, Conditio humana – Ústav pro studium totalitních režimů 2014.
- KILIAS, Jaroslaw. Válka, armáda, stát a národ. Byrokracie, disciplína a nacionalismus. In: *Historická sociologie*, č. 1 (2009), s. 45–64. DOI: 10.14712/23363525.2017.52
- KOLDINSKÁ, Marie; ŠEDIVÝ, Ivan. *Válka a armáda v českých dějinách. Sociohistorické črty*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2008.
- KŘÍŽ, Zdeněk. *Civilní řízení a demokratická kontrola armády v České republice. Peripetie transformace vojensko-civilních vztahů po roce 1989*. Brno, Masarykova univerzita v Brně 2004.
- LAŠTAVKOVÁ, Jitka; BRNULA, Peter. Sociální práce v armádě – možnosti a výzvy v českém prostoru. In: *Vojenské rozhledy* č. 1 (2017), s. 40–51. DOI: 10.3849/2336-2995.26.2017.01.040-051
- LONGHURST, Kerry. Bezpečnostní kultura a branná povinnost v Německu. In: *Mezinárodní vztahy*, č. 3 (1998), s. 29–36.
- MAJER, Petr. *Vojna do kapsy*. Praha, Ministerstvo obrany ČR – AVIS 1999.
- NEČASOVÁ, Denisa. *Nový socialistický člověk. Československo 1948–1956*. Brno, Host 2018.
- NĚMEČEK, Zdeněk (ed.). *Základná vojenská příručka*. Praha, Naše vojsko, 1986.
- Rozhovor s J. HU vedl Petr Wohlmuth, 15. 7. 2019. ÚSD COH, Rozhovory.
- Rozhovor s J. P. vedl Jiří Hlaváček, 25. 6. 2019. ÚSD COH, Rozhovory.
- Rozhovor s J. TE. vedl Petr Wohlmuth, 20. 6. 2020. ÚSD COH, Rozhovory.

- Rozhovor s J. TER. vedl Petr Drož, 7. 8. 2019. ÚSD COH, Rozhovory.
- Rozhovor s M. A. vedl Petr Wohlmuth, 14. 7. 2019. ÚSD COH, Rozhovory.
- Rozhovor s M. V. vedl Jiří Hlaváček, 5. 4. 2019. ÚSD COH, Rozhovory.
- Rozhovor s P. G. vedl Jiří Hlaváček, 9. 7. 2019. ÚSD COH, Rozhovory.
- Rozhovor s V. V. vedl Jiří Hlaváček, 20. 8. 2019. ÚSD COH, Rozhovory.
- Rozhovor se Z. Z. vedl Jiří Hlaváček, 17. 4. 2019. ÚSD COH, Rozhovory.
- SKALKA, Jaromír. Sebeuvědomování socialistické vojenské pedagogiky. In: *Pedagogika*, č. 5 (1969), s. 725–749.
- Směrnice pro hodnocení branců a vojáků v záloze a pro jejich zařazování k útvarům ozbrojených sil. Vojenský ústřední archiv – Vojenský historický archiv, f. Nařízení náčelníka generálního štábu, č. 04, 31. 3. 1981.
- Stanovy Komunistické strany Československa*. Praha, Ústřední výbor KSČ, 1966.
- STRUHOVSKÝ, Václav. Hlavní činitelé utváření vztahu vojáků k vojenské službě. In: *Historie a vojenství*, č. 4 (1985), s. 75–92.
- SVOBODA, Oldřich a kol.. *Stručný slovník vojenství*. Praha, Naše vojsko 1984.
- Tematika vojensko-občanské přípravy pro povolance. In: *Dialog*, č. 1 (1993), s. 20–21.
- TOMEK, Prokop. *Československá armáda v čase sametové revoluce. Proměny ozbrojených sil na přelomu osmdesátých a devadesátých let*. Cheb, Svět křídla 2019.
- VALEŠ, Jan; VESELÝ, Mirko. *Základní řády. Řád vnitřní služby ozbrojených sil ČSSR*. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1980.
- Zásady třídně politického zpevnění velitelského sboru ozbrojených sil ČSSR ze dne 29. 3. 1974*, Národní archiv, fond Předsednictvo ÚV KSČ, sv. 112, aj. 114.